

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI

FACULTATEA DE ISTORIE

ȘCOALA DOCTORALĂ DE ISTORIE

APELATIVELE IMPERIALE ÎN OPERA LUI SYMMACHUS

Rezumat

Doctorand:

George IVAȘCU

Coordonator științific:

Prof. univ. dr. Nelu ZUGRAVU

Iași, 2020

CUPRINS

ABREVIERI

INTRODUCERE / 5

I.O INTRODUCERE ÎN BIOGRAFIA ȘI OPERA LUI SYMMACHUS / 11

I.1. *Pars melior humani generis*. Aristocrația senatorială în context tardoantic / 11

I.2. Între *amicitia* și patronajul imperial. Cariera politică a lui Symmachus / 16

I.3. *Orator disertissimus* / 26

I.3.1. *Orationes* / 26

I.3.2. *Relationes* / 32

I.3.3. *Epistulae* / 35

II.LIMBAJUL PUTERII ÎN LUMEA ROMANĂ: EVOLUȚIE, MANIFESTĂRI, REPERE METODOLOGICE / 40

II.1. De la *contiones* la *adventus*. Forme ale expresiei consensului politic / 41

II.2. Evoluția limbajului puterii în *media* particulare: *nomismata*, *inscriptiones et panegyrici* / 52

II.2.1. *Nomismata* / 53

II.2.2. *Inscriptiones* / 57

II.2.3. *Panegyrici* / 62

II.3. Comunicarea politică în opera lui Symmachus. Repere metodologice / 69

III.APELATIVE CARE EVIDENȚIAZĂ MAIESTATEA ȘI PERENITATEA PUTERII IMPERIALE / 71

III.1. *Aeternitas* / 71

III.2. *Perennitas* / 80

III.3. *Maiestas* / 83

III.4. *Inclutus* / 90

III.5. *Venerabilis* / 94

III.6. *Maximus* / 98

III.7. *Bonus* / 103

III.8. *Optimus* / 107

IV. APELATIVELE DIN SFERA MORALĂ / 112

IV.1. *Clementia* / 112

IV.2. *Pietas* / 122

IV.3. *Humanitas* / 131

IV.4. *Serenitas* / 136

IV.5. *Tranquillitas* / 139

IV.6. *Mansuetudo* / 142

IV.7. *Indulgentia* / 150

V. APELATIVE DIN SFERA PUTERII SUVERANE / 158

V.1. *Augustus* / 158

V.2. *Moderator* / 167

V.3. *Defensor* / 169

V.4. *Dominus* / 172

V.5. *Imperator* / 176

V.6. *Princeps* / 181

VI. APELATIVE CARE PRIVESC SACRALITATEA ÎMPĂRATULUI / 188

VI.1. *Fortuna* / 189

VI.2. *Numen* / 195

VI.3. *Felicitas* / 205

VII. APELATIVE CARE DESEMNEAZĂ CALITĂȚILE MILITARE ALE SUVERANULUI / 215

VII.1. *Invictus* / 215

VII.2. *Triumphator* / 221

VII.3. *Victor* / 224

CONCLUZII / 228

BIBLIOGRAFIE / 245

ANEXE / 285

INTRODUCERE

În teza de doctorat, ne-am propus să analizăm o categorie specifică din vocabularul puterii – apelativele imperiale, în opera lui Q. Aurelius Symmachus (cca. 340-402), un autor latin târziu. În istoriografie, contribuții apropiate sau conexe demersului nostru sunt relativ puține, limitându-se, pe de o parte, la analiza specifică a unui termen-cheie în lucrările unor autori¹, iar, pe de altă parte, la realizarea unor „monografii” ale unor *virtutes*². În spațiul academic românesc, putem menționa articolul semnat de Nelu Zugravu și Mihaela Paraschiv cu privire la vocabularul puterii în *breviaria*³. Așadar, în istoriografie, nu există încă o analiză riguroasă a apelativelor imperiale – definite ca atare, care să se limiteze exclusiv la opera unui autor. Demersul nostru este cu atât mai important cu cât el are în vedere lucrările lui Q. Aurelius Symmachus. Dacă în literatura de specialitate, mai ales în ultimele decenii, se remarcă recrudescența interesului pentru acesta, în strânsă legătură cu noul discurs revizionist asupra Antichității târzii – Symmachus fiind unul din autorii-cheie ai noii paradigme de interpretare, în mediul nostru academic nu există încă nicio lucrare dedicată acestui important orator, om politic, din a doua jumătate a secolului IV. Prin urmare, contribuția noastră are o dublă importanță: am realizat prima analiză sistematică a unei categorii distincte din lexicul oficial al puterii – apelativele imperiale, iar, pe de altă parte, am introdus, pentru prima dată în istoriografia națională, un autor tardoantic – Q. Aurelius Symmachus.

Un rol foarte important în definirea propriilor interese istoriografice, legate de această perioadă aparte din istoria civilizației romane, l-a avut Centrul de Studii Clasice și Creștine din Iași, coordonat de domnul prof. univ. dr. Nelu Zugravu, la care am avut șansa să activez, prin diferite activități, încă din perioada studiilor de masterat. De asemenea, la încheierea acestui ciclu universitar, am susținut, sub îndrumarea domniei sale, o disertație despre limbajul puterii la Symmachus, în *Orationes* și *Relationes*, fiind, așadar, o primă analiză a acestui subiect, inedit din multe puncte de vedere. Prin urmare, cercetarea noastră are și o importanță instituțională mai largă, înscriindu-se în linia preocupărilor istoriografice

¹ E.g., Stéphane Ratti, *La civilitas e iustitia dans le Bréviaire d'Eutrope: des qualités de famille?*, în *REA*, 98, 1996, p. 197-205; Dominico Lassandro, *Sacratissimus imperator: L'immagine del princeps nell'oratoria tardonatica*, Edipuglia, Bari, 2000; Giacomo Raspanti, *Clementissimus imperator: power, religion and philosophy in Ambrose's De obitu Theodosii, and Seneca's de Clementia*, în Andrew Cain and Noel Lenski (edited by), *The Power of Religion in Late Antiquity*, Ashgate, Farnham, 2009, p. 44-67; Catherine Ware, *The Severitas of Constantine: Imperial virtues in Panegyrici Latini 7(6) and (6)7*, în *JLA*, 7/1, 2014, p. 86-109.

² E.g., Jean Gaudement, *Indulgentia principis*, A. Giufrè, Milano, 1967; Mellisa Barding Dowling, *Clemency and Cruelty in the Roman World*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006.

³ Nelu Zugravu, Mihaela Paraschiv, *Vocabulaire de la sphère du pouvoir dans l'Épitome de Caesaribus*, în *C&C*, 10, 2015, p. 535-570.

promovate în cadrul Centrului, singurul din țară de altfel, referitoare la studierea diferitelor aspecte ale istoriei și civilizației Antichității târzii. Sperăm că această contribuție se va ridica la înălțimea exigențelor centrului ieșean de studii tardoantice.

În ultimele două decenii, domeniul tradițional al cercetării discursului puterii în lumea romană a fost complet reevaluat. În acest sens, s-au afirmat noi direcții de cunoaștere, care pot fi grupate în trei câmpuri distincte de investigare a ideologiei imperiale: *communicative turn* („representation and perception of power”)⁴ *representational turn*, cu rădăcini în *linguistic turn* – care a avut implicații inclusiv asupra fundamentului epistemic al disciplinei noastre (promovat de Hayden White)⁵ și, mai recent, *spatial turn*, care analizează legătura strânsă între ideologie și conceptualizarea spațiului politic⁶.

Lucrarea noastră este inspirată de achizițiile metodologice propuse de primele două paradigme istoriografice. În acest sens, demersul nostru se circumscrie unei problematici mai largi referitoare la reprezentarea și percepția puterii suverane, respectiv participarea corpurilor politice la definirea temelor ideologice. În opera lui Symmachus, am urmărit această direcție de cercetare din perspectiva apelativelor imperiale. Așadar, analiza noastră se înscrie într-o anumită direcție istoriografică, conturată recent, care evidențiază dimensiunea deschisă a comunicării discursului puterii în lumea romană.

Înainte de a prezenta structura lucrării, ne vom referi, pe scurt, la apelativele imperiale, pentru a clarifica câteva aspecte. Apelativele imperiale sunt acele formule protocolare de adresare care se generalizează în Antichitatea târzie prin care suveranii erau invocați în diverse contexte, aulice, oficiale, publice, în inscripții, panegirice sau lucrări cu caracter istoriografic – biografii imperiale (*breviaria*, *SHA*). De obicei, le găsim sub forma personalizată a virtuților tradiționale (e.g., *clementia vestra*), dar nu numai, putând fi folosite într-o gamă diversă de asocieri, cu *nomina* politice, de exemplu (e.g., *imperator*

⁴ E.g., Luke de Blois et al. (edited by), *The Representation and Perception of Roman Imperial Power. Proceedings of the Third Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C. – A.D. 476)*, Netherlands Institute in Rome, March 20-23, 2002, J. C. Gieben Publisher, Amsterdam, 2003; Janneke De Jong, *Emperors in Egypt. The Representation and Perception of Roman Imperial Power in Greek Papyrus Texts from Egypt, AD 193-284*, Drukkerij Quickprint, Nijmegen, 2006; Erika Manders, *Coining Images of Power. Patterns of Representation of Roman Emperors on the Imperial Coinage, A.D. 193-284*, Brill, Leiden-Boston, 2012; Johannes Wienand (edited by) *Contested Monarchy, Integrating the Roman Empire in the Fourth Century*, Oxford University Press, Oxford, 2015.

⁵ Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, The John Hopkins University Press, Baltimore & London, 1975.

⁶ E.g., Daniel F. Gargola, *The Shape of the Roman Order. The Republic and its Spaces*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2017; Clifford Ando, *The Space and Time of Politics in Civil War*, în Cristina Rosillo-Lopez (edited by), *Communicating Public Opinion in the Roman Republic*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2019, p. 175-188; Michael Koortbojian, *Crossing the Pomerium. The Boundaries of Political, Religious, and Military Institutions from Caesar to Constantine*, Princeton University Press, Princeton & London, 2020.

clementissimus). În acest sens, trebuie să facem o distincție între apelativele imperiale propriu-zise și cele care intră în componența formulelor protocolare. În analiza noastră, am subliniat această deosebire.

Lucrarea este structurată în șapte capitole.

În primul capitol, ne vom axa pe trei direcții particulare de cercetare, pentru a oferi o introducere cât mai utilă în biografia și opera lui Symmachus. Astfel, într-o primă etapă, vom analiza contextul politic și ideologic general în care evoluează elita senatorială în secolul IV pentru a înțelege cât mai bine acel *milieu* specific în care se va desfășura cariera publică a lui Symmachus. În cea de-a doua, vom prezenta *cursus honorum* al acestuia, plecând de la inscripția ridicată de fiul său, Memmius, pe *mons Caelius*, unde își aveau reședința Symmachi, identificând principalele mijloace pragmatice prin care și-a edificat statutul politic și social, la Roma sau la curtea imperială. În partea finală, vom prezenta, tematic, receptarea istoriografică a lucrărilor lui Symmachus, evidențiind caracterul lor istoric deschis, în special politic, negat, într-o prima fază, în istoriografie.

În cel de-al doilea capitol, ne-am propus să realizăm un excurs istoriografic asupra noilor direcții de cercetare ale discursului puterii în lumea romană. Scopul analizei noastre va avea în vedere, pe de o parte, stabilirea acelor particularități ale ideologiei imperiale, formele sale de expresie, iar, pe de altă parte, reprezentarea lor în diverse izvoare: monetare, epigrafice și encomiastice.

În capitolele III-VII, partea principală a tezei, vom analiza apelativele imperiale în opera lui Symmachus. Cele 27 de apelative repertoriate le vom grupa în mai multe categorii, care evidențiază imaginea complexă a puterii suverane, așa cum este prezentată retoric în aceste lucrări: militară, religioasă, morală etc. Le-am studiat pe fiecare în parte, respectând următorul model: 1. etimologia termenilor; 2. istoria apelativelor în vocabularul oficial, de la prima mențiune până în secolul IV, inclusiv, privilegiind ocurențele lor în principalele izvoare (monetare, epigrafice, literare, juridice); 3. analiza lor contextuală în opera lui Symmachus, având în vedere importanța pe care o au în cadrul retoric, ideologic mai larg în care sunt inserate de către autor (motive ideologice, literare).

În realizarea tezei, pentru capitolele introductive, am consultat mai multe resurse bibliografice, remarcându-se în acest sens un *corpus* dedicat operei lui Symmachus, respectiv unul referitor la istoriografia ideologiei imperiale, pe care am încercat să le valorificăm cât mai judicios, critic, inevitabil, însă, selectiv. În vederea realizării unei documentări cât mai complete, am beneficiat de un stadiu de cercetare de un semestru, în anul universitar 2017-

2018, în cadrul programului de mobilitate studentească Erasmus +, la Università degli studi di Bari Aldo Moro – Dipartimento di Studi Umanistici.

În partea principală a lucrării, am utilizat, pentru textele autorului studiat, ediția franceză a lui Jean-Pierre Callu, care a editat complet scrierile symmachiene în prestigioasa colecție Budé de la Les Belles Lettres (Symmaque, *Correspondance*, I-IV, texte établis, traduit et commenté par Jean-Pierre Callu, Les Belles Lettres, Paris, 2002-2003; Symmaque, *Discours – Rapports*, texte établis, traduit et commenté par Jean-Pierre Callu, Les Belles Lettres, 2009).

În ceea ce privește documentarea evidențelor apelativelor oficiale în vocabularul puterii, am folosit mai multe resurse. Foarte importante în **demersul nostru cantitativ** au fost colecțiile on-line de izvoare greco-romane, care ne-au permis, prin intermediul funcției de căutare, realizarea unor mini-baze statistice a ocurenței termenilor căutați, la un autor sau pe perioade (e.g., <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/> [Perseus]; <https://latin.packhum.org/browse> [PHI Latin Texts]; <https://digiliblt.uniupo.it/> [digilibLT]).

Pentru **analiza comparativă** a apelativelor, am utilizat numeroase izvoare, în special din secolul IV. Menționăm în acest sens, cu titlul de exemplu: Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri Qui Supersunt*, I-III, introduction and english translation by John C. Rolfe, Loeb Classical Library (Nos. 300; 331; 335), Cambridge University Press, Cambridge, 1935-1940; *Panegyrici Latini*, (a cura di) Domenico Lassandro e Giuseppe Micunco, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 2000; *Histoire Auguste. Les empereurs romains du IIe et IIIe siècles*, édition bilingue latin-français, traduction du latin par André Chastagnol, Éditions Robert Laffont, Paris, 1994; Festus Eutropius, *Breviarum ab Urbe condita. Breviar de la întemeierea Romei*, ediție critică bilingvă, text paralel latin-român, studiu introductiv, note explicate și comentarii de Gheorghe I. Șerban, Editura Istros, Brăila, 1997; Festus, *Breviarum rerum gestorum populi romani. Scurtă istorie a poporului roman*, editio bilinguis, traducere de Marius Alexianu și Roxana Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii de Nelu Zugravu, Editura „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași, 2003.

În ceea ce privește **evidențele epigrafice**, am folosit, de asemenea, mai multe baze de date on-line (Epigraphische Datenbank Heidelberg. Forschungsstelle der Heidelberger Akademie der Wissenschaften – <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/suche> [HD]; Electronic Archive of Greek and Latin Epigraphy. International Federation of Epigraphic Database under the patronage of Association Internationale d'Epigraphie Grecque et Latine, Roma – http://www.edr-edr.it/Italiano/index_it.php [EDR]; Epigraphik Datenbank Clauss-

Slabby <http://www.manfredclauss.de/> [EDCS]; Last Statues of Antiquity, University of Oxford – <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/browse.php> [LSA]).

Pentru repertorierea **mărturiilor numismatice**, am consultat *RRC* (<http://numismatics.org/crro/>), pentru perioada republicană, și volumele I-IX din *RIC* (H. Mattingly, E.A. Sydenham *et al.* (edited by), *Roman Imperial Coinage*, I-IX, Spink & Spon, London, 1923-1951), pentru cea imperială. În fine, pentru **mărturiile din textele juridice**, am folosit *Codex Theodosianus*, pâna la anul 400 (*Code Théodosien Livre XVI. Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*, I, text latin Theodor Mommsen, traduction Jean Rougé, introduction et notes Roland Delmaire avec la collaboration de François Richard, Les Éditions du Cerf, Paris, 2005; *Code Théodosien Livre I-XV, Code Justinien, Constitutions Sirmondiennes. Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*, II, text latin Theodor Mommsen, P. Meyer, P. Krueger, traduction Jean Rougé et Roland Delmaire, introduction et notes Roland Delmaire avec la collaboration de Olivier Huck, François Richard et Laurent Guichard, Les Éditions du Cerf, Paris, 2009).

Menționăm că, din punct de vedere al metodei de lucru, metoda istorică pe care mi-am elaborat lucrarea este **analiza de text**. Alături de aceasta, am mai utilizat în capitolele III-VIII: i. **metoda statistică**, pentru a indica frecvența cu care sunt menționate apelativele în lucrările lui Symmachus; ulterior, am realizat tabele sinoptice cu recurența acestora în fiecare lucrare și *word clouds*, care să le illustreze grafic; ii. **metoda comparativă**, prin intermediul căreia am evidențiat atestarea acestora și în alte izvoare din secolul IV; iii. **metoda diacronică**, cu ajutorul căreia am indicat perioada în care apelativele încep să fie incluse în vocabularul ideologiei imperiale; iv. **metoda etimologică**, prin intermediul căreia am explicat semnificațiile inițiale ale fiecărui lexem în lumea romană.

Pe parcursul realizării acestei teze de doctorat, am avut șansa de a beneficia, de-a lungul anilor, de sprijinul, sfaturile, îndrumările mai multor persoane fără de care această lucrare ar fi fost mult mai modestă. În primul rând, vreau să-i mulțumesc în mod deosebit domnului profesor Nelu Zugravu pentru exigența cu care a îndrumat acest proiect, răbdarea cu care mi-a ghidat progresul în cunoașterea diferitelor aspecte ale civilizației romane târzii și, nu în ultimul rând, pentru șansa pe care mi-a oferit-o de a participa la conferințe, naționale și internaționale, și de a debuta, cu articole și recenzii, în revista centrului pe care îl conduce, *Classica et Christiana*.

În al doilea rând, vreau să le mulțumesc membrilor comisiei de îndrumare pentru criticile și observațiile pe care le-au făcut în diferite stagii de elaborare ale tezei pentru

îmbunătățirea acesteia: conf. univ. dr. Claudia Dorina Tărnăuceanu, conf. univ. dr. Roxana-Gabriela Curcă, prof. univ. dr. Lucrețiu-Ion Bârliba, conf. univ. dr. Dan Ruscu.

În încheiere, vreau să îmi exprim întreaga recunoștință părinților mei care m-au susținut în toată această perioadă, financiar și, mai ales, moral. Lor le dedic lucrarea.

Concluzii

La finalul cercetării noastre, se impun, în primul rând, prezentarea acelor concluzii originale la care am ajuns în urma studierii apelativelor imperiale în opera lui Symmachus. Prima parte a acestui capitol va fi dedicată înfățișării acestor rezultate. În partea a doua, având în vedere observațiile făcute, vom propune o interpretare a apelativelor imperiale prin prisma importanței lor în documentarea comunicării politice în Antichitatea târzie.

Cercetarea sistematică a terminologiei ideologiei imperiale în lucrările autorilor antici poate aduce contribuții importante în ceea ce privește reconstituirea principalelor teme ale propagandei oficiale din această perioadă. Plecând de la această idee, mi-am ales ca subiect al tezei de doctorat apelativele imperiale în opera lui Q. Aurelius Symmachus. Originalitatea demersului nostru marchează două premiere. În acest sens, am analizat în istoriografie, pentru prima dată, o categorie specifică a vocabularului puterii, iar, pe de altă parte, am introdus în literatura de specialitate națională un autor latin tardoantic deloc studiat.

În cele trei lucrări ale lui Symmachus, *Orationes*, *Relationes* și *Epistulae*, am repertoriat 27 de apelative. Le-am grupat în cinci categorii distincte, în care fiecare subliniază o anumită dimensiune a puterii suverane: 1. apelative care evidențiază maiestatea și perenitatea puterii imperiale (*aeternitas*, *perennitas*, *maiestas*, *inclytus*, *venerabilis*, *maximus*, *bonus*, *optimus*); 2. apelativele din sfera morală (*clementia*, *pietas*, *humanitas*, *serenitas*, *tranquillitas*, *mansuetudo*, *indulgentia*); 3. apelative din sfera puterii suverane (*augustus*, *moderator*, *defensor*, *dominus*, *imperator*, *princeps*); 4. apelative care privesc sacralitatea împăratului (*fortuna*, *numen*, *felicitas*); apelative care desemnează calitățile militare ale suveranului (*victor*, *triumphator*, *invictus*).

Am analizat, în parte, fiecare apelativ, în contextul în care este menționat în opera lui Symmachus. În prealabil, pentru a surprinde evoluția acestor termeni în discursul oficial, am urmărit ocurențele lor de la primele atestări în limba latină la includerea lor în principalele *media* de comunicare oficiale, până în secolul IV: epigrafice, numismatice, literare (encomiastice, istoriografice, juridice). Așadar, modelul analitic pe care l-am adoptat a

presupus mai multe direcții de cercetare: 1. **etimologică**, prin care am urmărit stabilirea semnificațiilor inițiale ale termenilor în limba latină, primele lor atestări; 2. **diacronică**, prin intermediul căreia am studiat evoluția apelativelor în vocabularul oficial; 3. **comparativă**, în acest sens am analizat care sunt mediile de comunicare oficiale în care predomină fiecare (numismatică, literară, epigrafică, literară), tiparul reprezentării lor în opera lui Symmachus, în literatura perioadei; 4. **statistică**, cu ajutorul căreia am contorizat ocurențele fiecărui apelativ și categoriile de apelative dominante.

O imagine de ansamblu a puterii suverane care se desprinde în urma analizei celor 27 de formule oficiale poate fi cel mai bine surprinsă având în vedere aportul specific al categoriilor de apelative. În acest sens, preferința lui Symmachus pentru reliefarea anumite aspecte în reprezentarea împăratului este următoarea: apelative care evidențiază maiestatea și perenitatea puterii imperiale (8), apelativele din sfera morală (7), apelative din sfera puterii suverane (6), apelative care privesc sacralitatea, apelative care desemnează calitățile militare ale împăratului (3). Astfel, senatorul folosește o gamă variată de formule onorifice, remarcându-se, în primul rând, cele care fac referire la prestigiul domniei sale – care se impun în această perioadă, luând unele forme particulare (*aeternitas*, *perennitas*), la calitățile sale morale sau titulatura politică. Dimensiunea harismatică a puterii suveranului, religioasă și militară, pe care o întâlnim foarte bine reprezentată în discursul oficial al perioadei, are cea mai redusă pondere aici. Cu toate acestea, putem afirma că, în general, în conturarea imaginii puterii imperiale, Symmachus adoptă un vocabular politic echilibrat, în care apelativele care se impun în discursul ideologic al vremii alternează cu cele tradiționale.

Dacă avem în vedere reprezentarea împăratului în fiecare lucrare a senatorului, observăm următoarele cazuri particulare:

În *Orationes*, colecția de opt discursuri care s-au păstrat, în stare fragmentară, predomină apelativele care evidențiază maiestatea și perenitatea puterii imperiale (*venerabilis*, *maiestas*, *inclytus*, *maximus aeternitas* [5]), urmate de cele din sfera puterii suverane (*augustus*, *imperator*, *moderator*, *defensor* [4]), morale (*clementia*, *pietas*, *indulgentia* [3]), religioase (*numen*, *fortuna* [2]) și care evidențiază calitățile militare ale împăratului (*invictus* [1]).

În *Relationes*, corespondența administrativă a lui Symmachus, în care sunt publicate 49 de petiții din perioada mandatului său de *praefectus Vrbi* (384-385), remarcăm, în schimb, predominanța apelativelor din sfera morală (*clementia*, *mansuetudo*, *serenitas*, *tranquillitas*, *humanitas*, *pietas* [6]), fiind secondate de cele care evidențiază maiestatea și perenitatea

puterii imperiale (*aeternitas, perennitas, maximus, bonus* [4]), de cele din sfera religioasă (*numen, fortuna* [2]) și doar unul singur politic (*princeps*).

În *Epistulae*, corespondența privată a senatorului, care cuprinde 903 scrisori datate între 365-402, avem următoarea situație statistică: apelative care evidențiază maiestatea și perenitatea puterii imperiale (*aeternitas, optimus, bonus, maximus* [4]), apelative din sfera puterii suverane (*princeps, dominus, Augustus* [3]), apelative cu conotații religioase (*numen, felicitas* [2]), apelative din registrul moral (*clementia* [1]).

Așadar, în fiecare dintre cele trei lucrări ale lui Symmachus, remarcăm o imagine specifică, nuanțată a puterii suverane, în care anumite attribute ale acesteia predomină în detrimentul altora. De asemenea, sesizăm unele tipare care se desprind, anume importanța pe care o au anumite categorii de apelativele. În acest sens, se remarcă cele care evidențiază maiestatea și perenitatea suveranului (*Orationes* – 5; *Relationes* – 4; *Epistulae* – 4). Doar în *Relationes*, ele cedează întâietatea celor din sfera morală. La rândul lor, acestea din urmă, se remarcă în *Orationes* (3) și *Relationes* (6), însă mai puțin în *Epistulae* (1). Apelativele din sfera puterii suverane sunt bine reprezentate în *Orationes* (4) și *Epistulae* (3), mai puțin în *Relationes* (1). În fine, cele religioase apar în toate cele trei lucrări în același număr, câte două.

Această imagine relativă la reprezentarea împăratului nu trebuie absolutizată, ci trebuie completată cu datele pe care tabloul statistic al uzanței lor îl oferă (vezi *Anexe*). În acest sens, unele apelative, deși aparțin unui categorii puțin reprezentative într-un text, sunt frecvent menționate de Symmachus. De exemplu, în *Relationes*, *numen* este al treilea cel mai des menționat apelativ, după *clementia* (45) și *princeps* (30), cu 24 de ocurențe. *Princeps*, deși este singurul *nomen* politic menționat în petiții, exceptând titulatura lor oficială, apare de nu mai puțin de 30 de ori. Acest fapt ne aduce în atenție importanța pe care îl au contextul retoric și cel literar în înțelegerea folosirii apelativelor imperiale. În continuare, vom propune un context istoric mai larg de interpretare a lor prin prisma conceptului de comunicare politică, urmărind formele specifice pe care le ia în opera lui Symmachus.

Într-un articol recent, Greg Woolf subliniază că fațetele exercitării puterii politice în lumea romană sunt multiple, implicând proiectarea influenței în diverse sfere, în raport cu colegii senatori, cu împăratul sau stabilirea de relații amicale cu diverși *power brokers* (e.g., generali barbari) în interiorul sau exteriorul cercului senatorial cu ajutorul influenței și

rețelelor de patronaj. În acest context, abilitățile retorice sunt esențiale⁷. Puterea ideologică, la rândul său, este mai degrabă conservatoare, dinamica sa fiind orientată către reproducerea ordinii sociale și politice tradiționale. Așadar, puterea politică este redefinită în Antichitatea târzie mai degrabă ca *webs of influence*, emulând relațiile clientelare, personalizate prin intermediul unui limbaj etic, moralizator.

În acest context, scopul tezei noastre a fost limitat doar la un aspect al acestor *webs of influence*, anume la investigarea relației mediate ideologic între suveran și corpul senatorial, așa cum reiese în contextul specific (encomiastic, oficial-administrativ sau în cadrul *amicitia-ei*) din lucrările lui Symmachus, *Orationes*, *Relationes* și *Epistulae*.

Comunicarea politică generată de această situație a cerut în primul rând o „cartografiere” riguroasă a limbajului politic folosit în cele trei lucrări. Punctul de plecare în investigația noastră a constat în repertorierea apelativelor imperiale, având în vedere istoria lor în vocabularul oficial la rolul pe care l-au jucat ulterior în economia propagandistică a reprezentării puterii suverane în opera lui Symmachus.

O primă observație pe care o putem face are în vedere cronologia oficială a acestor apelative, pentru a putea determina caracterul, tradițional sau inovator, al vocabularului politic folosit de orator. Astfel, din cele 27 de apelative analizate, majoritatea covârșitoare, anume 21 dintre ele (*aeternitas*, *perennitas*, *maiestas*, *optimus*, *bonus*, *maximus*, *clementia*, *pietas*, *humanitas*, *mansuetudo*, *indulgentia*, *Augustus*, *dominus*, *imperator*, *princeps*, *numen*, *felicitas*, *fortuna*, *victor*, *triumphator*, *invictus* [77,77%]), au o tradiție relativ îndelungată și bine documentată în vocabularul oficial, fiind integrate în cadrul acestuia între perioada de sfârșit a Republicii și începutul secolului al III-lea (e.g., *invictus*). Celelalte șase apelative, *moderator*, *defensor*, *serenitas*, *tranquillitas*, *venerabilis* și *inclytus* (22,22%), sunt mai rar menționate, fapt care se reflectă și în importanța lor secundară pe care o au la Symmachus.

Așadar, vocabularul puterii folosit de Symmachus în lucrările sale are un caracter eminamente tradițional, care prezintă însă și unele particularități, cum ar fi revalorizarea limbajului politic tardo-republican sau folosirea apelativelor care în această perioadă comportă o resemnificare religioasă clară, creștină. Cu alte cuvinte, Symmachus este un orator al vremurilor sale, care trebuie să țină seama, pe lângă aspirațiile ideologice oficiale ale împăraților, și de identitatea corpului senatorial din care face, deși mai puțin evident din acest punct de vedere, sau al noilor termeni creștini care se impun în discursul puterii. Această

⁷ Greg Woolf, *The Rulers Ruled*, în Katheli Berthelot (dir.), *Reconsidering Roman Power: Roman, Greek, Jewish and Christian Perceptions and Reactions*, Publications de l'École française de Rome, Roma, 2020 – <<http://books.openedition.org/efr/4602>>.

observație devine foarte importantă, mai ales când vom arăta de ce Symmachus folosește atât de des apelativele imperiale și care este rolul lor în situațiile politice în care sunt inserate (vezi *infra*).

Înainte însă de a ne opri asupra rațiunii folosirii acestui tip de limbaj, ceremonial, vom prezenta tiparele reprezentării puterii suverane așa cum reies în urma analizei fiecărui apelativ în parte în lucrările lui Symmachus. Pentru a înțelege cât mai bine aceste situații comunicative în plan politic, le vom discuta în parte, în cadrul fiecărei opere a oratorului.

Orationes. Discursurile lui Symmachus, rostite la curtea imperială (Or. I-III) sau în Senat (Or. IV-VIII), înfățișează un tablou encomiastic divers sub aspect formal, al conținutului vehiculat sau stilistic, influențat, desigur, de ocazia și locul cu care au fost rostite. Cu toate acestea, reprezentarea puterii suverane în cadrul acestora conturează o imagine echilibrată a împăratului. Astfel, cele mai numeroase apelative menționate sunt cele care evidențiază maiestatea și perenitatea puterii imperiale (*venerabilis*, *maiestas*, *inclytus*, *maximus*, *aeternitas*), în număr de cinci, secondate de cele politice (*Augustus*, *imperator*, *moderator*, *defensor*), patru. Ele sunt urmate de cele din sfera morală (*clementia*, *pietas*, *indulgentia*), în număr de trei, și religioasă (*numen*, *fortuna*), două apelative. În fine, calitățile militare ale suveranului sunt evidențiate de *cognomen*-ul *ex virtute* tradițional, *invictus*.

Cel mai frecvent apelativ menționat de Symmachus aici, din categoria celor care evidențiază maiestatea și perenitatea puterii suverane, este *venerabilis*, cu cinci ocurențe. Folosirea sa în unele contexte retorice contribuie la prezentarea puterii suverane în lumina poziției sale religioase privilegiate, a splendorii ceremoniei de încoronare, a prestigiului oficiului imperial, dar și a dimensiunii administrativ-juridice a domniei împăratului, *i.e.*, reinstaurarea *iustitia*-ei. Motivele retorice invocate sunt: *lux imperialis*, „cosmic kingship”, *iustitia imperatoria* sau *bonus imperator*. *Aeternitas*, *maiestas*, *inclytus* și *maximus* sunt menționate doar o singură dată. *Aeternitas* și *maiestas* relevă prestigiul moral și civic al împăratului în contextul evocării *topos*-ului literar al lui *recusatio imperii*. *Inclytus*, la rândul său, evidențiază *gloria* predestinată a împăratului pentru Imperiu, contribuind, așadar, la instaurarea unui *novum saeculum*, el fiind, prin urmare, o *novi saeculi spes*. În fine, *maximus* este invocat în enumerarea beneficiilor domniei împăratului, restaurarea lui *libertas eloquii* de către *civilis princeps*.

Apelativele din sfera puterii suverane cele mai des uzitate sunt *Augustus* (7 ocurențe) și *imperator* (3). Contextul retoric în care cel dintâi este prezent în *Orationes* face trimitere la prestigiul acestui *cognomen* politic sau al oficiului imperial, dar și la dimensiunea cvasireligioasă a poziției împăratului, proiectată inclusiv la nivelul stăpânirii forțelor și

elementelor naturii, ceea ce în literatura de specialitate este desemnat sub sintagma de „cosmic kingship”. Motivele ideologice care le însoțesc întăresc această asociere. Astfel, prestigiul apelativului *Augustus* sau al poziției imperiale este subliniată prin mai multe sintagme precum *mundi gubernacula designatus*, *libertas forensis eloquii*, *gloria* sau *novi saeculi spes*. Dimensiunea sa cvasireligioasă, cosmică este „trădată” de *topos*-ul *lux imperialis* sau al stăpânirii forțelor naturii. La rândul său, *imperator* documentează alte asocieri tradiționale cu *bonus imperator*, făcând trimitere la imaginea militară exemplară a împăratului *qua* comandant, ipostaza sa clementă pe câmpul de luptă sau chiar imaginea sa civică (*civilis princeps*). Numeroși *topoi* concură la acest tablou, oratorul invocând motive retorice și sintagme precum: *clementissimus imperator*, *civilis princeps*, *bonum saeculum*, *pater patriae*, *securitas temporis*, *restitutio rei publicae liberae* sau *auctor libertatis*. În fine, *moderator* și *defensor* sunt apelative menționate fiecare doar o singură dată. Primul este folosit în contextul evidențierii calităților militare exemplare ale împăratului, întărind, așadar, *topos*-ul tradițional al lui *invictus princeps*. Cel de-al doilea, conturează imaginea împăratului de garant al ordinii imperiale, atât în plan militar, cât și civic, *beneficia* domniei sale concurând, așadar, la instaurarea unui *novum saeculum* pentru Imperiu.

Apelativele din sfera morală cele mai frecvent folosite sunt *clementia* (3), *pietas* (2) și *indulgentia* (1). *Clementia* împăratului este folosită în contexte care evocă *virtutes imperatoriae*, așteptările unui *novum saeculum* pentru Imperiu sau, mult mai specific, exprimă idealul raporturilor politice cordiale între Senat și suveran. *Topoi* relevanți care susțin aceste legături fac referire la *civilis princeps*, *felicitas temporum* sau *restitutio concordiae*. *Pietas* este folosit pentru a descrie armonia casei imperiale (*concordia Augusti* între Valentinianus și Valens) sau poziția împăratului ca *pius filius* față de tatăl său.

Apelativele din sfera religioasă menționate de orator sunt *numen* (2) și *fortuna* (1). În ceea ce-l privește pe primul, Symmachus îl folosește în contexte tradiționale. Astfel, în primul dintre acestea subliniază forța divină care-l ghidează (*concordia Augusti*), amintind de celebra mențiune senatorială a lui *instinctu divinitatis*, pe arcul de triumf dedicat lui Constantinus, iar în cel de-al doilea, tot într-un context religios clasic, în care Symmachus compară *officia* devoționale față de împărat cu cele față de divinitate prin respectarea riguroasă a riturilor. *Numen vestrum* este atribuit deschis împăratului în contextul preocupării oratorului pentru corectitudinea menținerii cultelor tradiționale. Primul face trimitere, așadar, la *concordia Augusti* între membrii lui *domus augusta*, iar cel de-al doilea la statutul religios privilegiat al împăratului, în măsură să asigure un *novum saeculum*.

În fine, *invictus* este menționat de două ori, în contexte diferite. În primul dintre acestea, imaginea militară exemplară a împăratului concurează la prestigiul gestului său de a refuza inițial purpura imperială, pentru ca, în cel de-al doilea, să sublinieze, deschis, beneficiile sale pentru Imperiu prin campaniile sale militare încununate cu succes (*invictus moderator*).

Relationes. În corespondența administrativă a lui Symmachus ca *praefectus Vrbi*, întâlnim două situații comunicative. Astfel, la nivel formal, în *inscriptiones* și *subscriptiones*, acesta preia, desigur, formularul administrativ oficial. În *inscriptiones*, acesta este mai degrabă abreviat, restrâns la forma *dominus noster semper Augustus*, în care este subliniată, așadar, doar poziția împăratului prin cele două *nomina* politice. *Dominus noster* se impune în secolul IV ca *praenomen* oficial *par excellence* al împăratului, subliniind statutul său privilegiat, atot-puternic. Pronumele posesiv *noster*, după cum observa Dora Alba Musca, personalizează relațiile de putere. După cum știm din mărturiile symmachiene, aceasta este idealizată, cel puțin din perspectivă senatorială, sub forma unor raporturi cordiale, paterne, așadar, împăratul este un veritabil *pater patriae* al Imperiului, *cura* sa luând forme particulare în funcție de așteptările fiecărui grup social, de putere. *Semper Augustus*, la rândul său, evidențiază prestigiul și perenitatea oficiului imperial. În cadrul petițiilor, formula oficială de adresare față de colegiul imperial (*unanimitas imperii*) pe care o preferă senatorul este *domini imperatores inclyti victores ac triumphatores semper Augusti*. Observăm astfel că acest *titulus* este compus din două părți distincte, politică și militară. Apelativele din sfera puterii suverane sunt *dominus imperator semper Augustus*, reflectând, așadar, *epigraphic habit* al perioadei. La rândul lor, *cognomina ex virtute* reflectă importanța pe care idealul militar îl joacă în această perioadă în reprezentarea împăratului, în acest context făcând referire la *gloria* sa (*inclytus*), victoriile obținute pe câmpul de luptă (*victor*) și supremația militară de necontestat a acestuia – în special în relație cu *gentes barbaricae* (*triumphator*).

În textul petițiilor, imaginea suveranului este conturată de *praefectus* prin apelul la apelativele din sfera morală (*clementia*, *mansuetudo*, *serenitas*, *tranquillitas*, *humanitas*, *pietas*), șase la număr, urmate de cele care evidențiază maiestatea și perenitatea puterii suverane (*aeternitas*, *perennitas*, *maiestas*, *bonus*), în număr de patru, religioase (*numen*, *fortuna*) – două, și unul politic (*princeps*).

În cadrul apelativelor din sfera morală, *clementia* este *leitmotiv*-ul propagandistic al acestor *relationes*, fiind invocat de 45 de ori. Repartiția sa în cadrul acestor petiții este următoarea: petiții cu caracter politic – 11, care privesc jurisdicția – 6, administrative – 5, referitoare la *annona* – 2, *collegia* și edificiile publice – 1. Așadar, cu excepția *Rel. III*,

apelativul este prezent în fiecare categorie de *relationes*, exprimând cel mai bine idealul împăratului clement, moderat, binevoitor, care trebuie să guverneze raporturile sale cu supușii în diverse contexte. Motivele și temele ideologice care însoțesc corespondența prefectului sunt grăitoare în acest sens, ele făcând referire în general la *felicitas* a împăratului, a domniei sale, la virtuților lui, inclusiv *iustitia*, dar și a statutului său privilegiat. Menționăm în acest sens acei *topoi* care rotunjesc această imagine a suveranului: *gloria (principis)*, *gloria temporum*, *divinus animus vester*, *largitas vestra*, *virtutes caelestes*, *bona tempora vestra*, *bonus princeps*, *fama vestra*, *felicitas temporum*, *felicitas (vestra)*, *saeculum vestrum*, *fama bonorum temporum*, *iustus princeps*, *fama saeculi*, *boni principes*, *sacra humanitas*, *virtutes vestrae*, *optimus imperator*. Celelalte apelative, *mansuetudo* (5 ocurențe), *pietas*, *serenitas*, *humanitas* (2) și *tranquillitas* (1) contribuie, la rândul lor, dar într-o mai mică măsură, la reliefaarea laturii morale a conduitei imperiale.

A doua cea mai importantă preocupare a prefectului în petiții este să reliefeze prestigiul și, mai ales, perenitatea împăratului. În acest context, se remarcă două apelative, foarte des menționate, anume *aeternitas* (22) și *perennitas* (19).

Aeternitas este prezentă în toate categoriile de *relationes*: petiții cu caracter politic – 6, care privesc jurisdicția – 4, administrative – 2, referitoare la monumente publice – 2, *collegia* – 2, religioase – 1. Susține o imagine complexă a suveranului, similară celeia pe care o regăsim asociată cu *clementia*. *Topoi* folosiți cu acest apelativ fac referire, prin urmare, la rândul lor, la idealul imperial, *beneficia* suveranilor, statutul lor religios privilegiat, *felicitas* personală sau a domniei lor, în general: *boni principes*, *beneficia (principis)*, *consilium caeleste*, *saeculum vestrum*, *virtutes divinae*, *securitas populi Romani*, *princeps venerandus*, *fama saeculorum ac temporum bonorum*, *sensus divini vestri*. *Perennitas* cunoaște o distribuție relativ asemănătoare cu *aeternitas*, făcând trimitere, de asemenea, la *topoi* din aceeași sferă; nu îi vom relua. *Maiestas* (8) și *bonus* (6) reiterează, la o scară mult mai mică, asocierile pe care le regăsim în cazul apelativelor anterioare.

În ceea ce privește apelativele din sfera religioasă, se remarcă în mod deosebit *numen*, al doilea cel mai frecvent menționat epitet oficial de către Symmachus, cu 26 de ocurențe. Îl regăsim folosit în majoritatea tipurilor de *relationes*, fiind repartizat în mod relativ egal, astfel: petițiile care privesc jurisdicția lui Symmachus – 5, politice și administrative – 4, *annona*, *collegia*, relative la edificii publice – 1. Această plajă variată de contexte în care este inserat se reflectă și în diversitatea motivelor retorice cu care este asociat: idealul imperial, administrarea echitabilă a dreptății de către suveran, prestigiul lor personal sau al domniei lor: *boni principes*, *virtutes caelestes principum*, *saecula optima*, *fama principis*, *felicitas*

temporum, saeculum vestrum, amor bonorum temporum, sacrae aures, aequitas temporum vestrorum, sacra humanitas, sacrosanctitas principis. Astfel, folosirea deschisă de către Symmachus a unui termen din sfera religioasă tradițională, păgână poate fi înțeleasă într-un mod mai degrabă neutru, fiind supusă convențiilor tipului de comunicare, birocratic-administrativă, în care senatorul, pentru a recunoaște legitimitatea aspirațiilor împăratului la un statut religios privilegiat, folosește vocabularul tradițional din această sferă, specific încă unei părți a Senatului, identității sale. Senatorul nu caută să convingă din acest punct de vedere, din contră. *Felicitas* este menționat doar de trei ori. Ne atrag atenția contextele în care sunt evocate, în care Symmachus particularizează *felicitas* a împăratului cu anume tip de *beneficium*. În doua cazuri, are în vedere rezolvarea crizei frumentare care amenință Roma, iar în celălalt, acordarea unor privilegii personale unui fost soldat (*cornicularius*).

În fine, apelativul politic prin excelență folosit de Symmachus în *Relationes* este *princeps*, fiind menționat de 30 de ori. Remarcăm prezența sa ridicată în *Rel.* III (11 ocurențe), în care Symmachus încearcă să-l convingă pe împărat de justetea poziției sale în cadrul conflictului *Ara Victoriae*. Prezența sa în corespondență poate fi contorizată astfel: petiții care privesc jurisdicția – 6; politice – 4, administrative – 3, *annona*, religioase – 1. Este, prin urmare, apelativul politic preferat de Symmachus atunci când îi invocă pe împărați, inclusiv pe *divi*. Desigur, contextele în care este menționat fac referire la *bonus imperator*, în cadrul acestuia putem distinge și anumite comportamente normative ale acestuia cum ar fi excelența sa morală (*virtutes imperatoriae*), administrarea echitabilă a dreptății (*iustitia*), *beneficia* pe care le garantează (e.g., *munera*), grija sa față de supuși (*defensores salutis publicis, parentes humani generis*). Pe lângă acestea, întâlnim și ecouri ale principalelor sloganuri ale discursului propagandistic oficial, care fac trimitere la *fama temporum / sua, bona saecula, humanitas saeculi* sau *felix saeculum*.

Epistulae. În corespondența privată a lui Symmachus, apelativele imperiale prezintă o mai mică varietate tematică fiind, de asemenea, și mai puțin numeroase, doar 8 la număr; comparativ, în *Orationes*, am inventariat 15, iar în *Relationes*, 19. Astfel, cele mai multe dintre ele fac parte din categoria apelativelor care evidențiază maiestatea și perenitatea puterii imperiale (*aeternitas, optimus, maximus, bonus*), fiind în număr de patru. Sunt secondate de cele politice (*princeps, dominus, Augustus*), trei. În fine, sunt completate de un singur apelativ din sfera morală a împăratului, *clementia*.

Aeternitas este cel mai frecvent menționat apelativ din sfera celor care subliniază prestigiul împăratului, cu șase ocurențe. Folosirea acestuia în diverse contexte relevă așteptările pe care Symmachus le are față de suveran, anume, patronajul imperial, cultivarea

unei relații privilegiate (accederea în *comitatus*), rezolvarea crizei frumentare la Roma, grija sa paternă față de *provinciales*. Ele sunt mediate retoric prin folosirea mai multor *topoi*, precum: *beneficium principis*, *auctor beneficii*, *bonus tempus*, *iustitia*, *dominus noster*, *salus principis* sau *providentia principis*. *Optimus* și *maximus*, ambele cu două ocurențe, fac trimitere, la rândul lor, la grija protectoare a împăratului față de membrii lui *amplissimus ordo*, exprimate de Symmachus în contexte retorice sau prin termeni specifici care fac referire la *concordia Augusti* (Stilichon – Honorius), *dignatio principis* față de senatori, prin acordarea de *officia*, *iustitia temporum*, *fama temporum* sau *aequitas temporum*. În fine, *bonus* este atestat în legătură cu speranțele senatorului față de împărat pentru rezolvarea crizei frumentare în *Vrbs*. În acest sens, se raportează la acesta numindu-l emfatic, *clementissimus et ad salutem publicam genitus imperator*, *dominus orbis*, invocând în aceste sens *beneficia sua*.

În ceea ce privește apelativele din sfera puterii suverane, ele sunt, de departe, cele mai utilizate formule protocolare de către Symmachus. Astfel, *princeps* este invocat de 44 de ori. Important de menționat sunt adjectivele care îl însoțesc, *invictus*, *aeternus*, *fortissimus*, *clemens* / *clementissimus*, *divinus*. Aceste epitete conturează o imagine complexă a suveranului, care particularizează idealul imperial (*bonus imperator*) din perspectiva așteptărilor Senatului. Contextul în care este utilizat apelativul ne ajută să înțelegem mai bine folosirea lor. În acest sens, Symmachus îl invocă cu ocazia menționării corespondenței imperiale (*divinae litterae*), a ceremoniilor de la curte (*dies imperialis*, *adventus*, consulatul), obținerii unor favoruri, grija împăratului față de senatori, încercarea sa de a-și obține reabilitarea politică (*defensio panegyricus*), criza frumentară care amenință Roma, *commendaticiae* sau *legationes senatuum*. Limbajul retoric specific prin care mediază aceste interese este extrem de bogat și diversificat, sintagmele pe care le preferă fiind: *clementia temporum*, *indulgentia (principis)*, *beneficium (principis)*, *bona tempora*, *aequitas (principis)*, *providentia principis*, *fama temporum*, *gloria aeterna*, *salus divini principis*, *beneficia principis*, *patronus honorum nostrorum*, *iustitia principis*, *serenissima tempora*, *clementia principis*, *auctor beneficii*, *securitas imperii*, *abundantia (annona)*, *amor principis*, *sermo divinus*.

Dominus este al doilea cel mai frecvent menționat apelativ, cu 26 de ocurențe. De asemenea, este folosit în mai multe asocieri cu alte apelative, din sfera morală, a prestigiului oficiului imperial sau militar, astfel: *clementissimus princeps*, *augustissimus princeps*, *augustus*, (*dominus*) *noster*, *invictissimus princeps*, *aeternus princeps* sau (*dominus*) *et princeps noster* sau, chiar abreviat, precum în *Relationes*, *d(ominus) n(oster)*.

Contextele în care este invocat sunt la fel de diverse ca în cazul lui *princeps*, uneori suprapunându-se: *salutationes (officium amicitiae)*, ceremoniile de la curte (*dies imperii, adventus, consulat*), patronajul imperial, procese juridice (*negotium Siciliense*) sau corespondența imperială. Motivele ideologice care însoțesc aceste *epistulae* fac referire la *concordia publica, sanctum divinumque iudicium (principis), beneficium principis, fama, iudicium parentis publici, auctoritas principis* (juridică), *bona tempora, aevum principis*.

Augustus este cel mai puțin menționat apelativ, având trei ocurențe. Contextele în care este folosit descriu diferitele raporturi între senator și curtea imperială, care evoluează de la încercarea lui Symmachus de a-și obține reabilitarea sa politică, la patronajul imperial sau *concordia* cu conducătorul *de facto* al Imperiului, Stilichon, în contextul crizei frumentare cauzate de Gildo. În acest sens, invocă *clementia principis* sau se referă la împărat ca *patronus honorum nostrorum, i.e.*, acordarea de *officia* membrilor ordinului senatorial.

În fine, *clementia*, singurul apelativ din sfera morală, este menționat de Symmachus de patru ori, cu ocazia unui schimb epistolar de recomandare (*commanditicia*), în cadrul cultivării *amicitia*-ei (*officium amicitiae*), criza frumentară sau ceremonia consulatului. În cadrul acestora, Symmachus se referă la puterea imperială prin intermediul mai multor *topoi* tradiționali asociați cu aceasta în discursul oficial, care fac referire la bunăvoința sa, *beneficia* pe care le garantează, ipostaza sa salvatoare (*salus princeps*), grija față de supuși (*providentia*) sau dimensiunea sa absolută (*dominus noster*), care poate rezolva orice problemă.

Până acum am documentat limbajul puterii în opera sa. Prin urmare, în reprezentarea puterii suverane, am putut decela, așadar, anumite tipare, tipare care, pe de o parte, subliniază anumite ipostaze ale împăratului privilegiate de Symmachus în contextul specific al lucrărilor sale, iar, pe de altă parte, recursul constant pe care îl face la motivele și temele ideologice consacrate în discursul oficial. În continuare, ne vom opri asupra împrejurărilor specifice în care Symmachus se raportează la puterea imperială, pentru a vedea ce fel de tip de comunicare politică adoptă.

Orationes. *Laudationes* pe care Symmachus le-a susținut la curtea imperială de la Augusta Treverorum în onoarea lui Valentinianus I și a succesorului acestuia, Gratianus, trebuie interpretate în contextul mai larg al împrejurărilor în care au avut loc. Ambasada senatorială condusă de tânărul orator în 368 avea misiunea de a media interesele corpului senatorial pe lângă împăratul panonic. Astfel, discursurile encomiastice (*Or. I-III*) pe care le-a rostit cu acest prilej evidențiază, pe de o parte, acest efort diplomatic de comunicare a suportului, loialității senatoriale față de suveran. Forma oficială pe care a luat-o, în panegirice, este convențională, specifică perioadei, și, mai ales, cea mai recomandată în astfel

de situații politice sensibile; abilitățile oratorice ale lui Symmachus au fost cu atât mai importante. În cadrul acestor discursuri putem decela formele oficiale prin care era transmis acest mesaj (genul epictic). În *Or. I* (26 februarie 368), oratorul subliniază predestinarea lui Valentinianus pentru *officium imperial (mundi gubernacula designatus; futurus Augustus)*, calitățile marțiale care-l recomandă, descendența sa nobilă, din Gratianus maior, *recusatio imperii (verecundia sa)*, politica sa militară agresivă (*tibi nullae sunt feriae proeliorum*) sau *concordia Augusti* cu fratele său, Valens (*similis pietas*). Așadar, aici, Symmachus adoptă prescripțiile tradiționale ale genului. În *Or. II* (1 ianuarie 370), în schimb, pe baza experienței sale personale (*autopsia*), se oprește, în special, asupra acelor *beneficia* pe care împăratul le asigură Imperiului, anume reafirmarea superiorității militare romane, supunerea barbarilor de peste *limes*-ul rhenan (*alamanni*). În plan civic, domnia împăratului marchează revenirea la viața publică liberă, asigurând *securitas imperii (libertas forensis eloquii, triumphum pacis egisti)*. În fine, în *Or. III* (25 februarie 369/3 ianuarie 370), legitimează numirea tânărului Gratianus ca succesor al împăratului, exprimându-și speranța în capacitatea acestuia de a asigura un *novum saeculum* pentru Imperiu (*spes novi saeculi*). Mai mult, vârsta sa fragedă constituie un avantaj (*annos vincis officiis*). În *corpus*-ul discursurilor susținute în Senat (*Or. IV-VIII*) se remarcă în mod special, *Or. IV*, intitulat *Pro Patre* (mai/iunie 376), rostit cu ocazia numirii tatălui său, Avianus, în consulat, pentru anul următor (*consul designatus*). Aici, Symmachus elogiază *concordia* reinstaltată între *amplissimus ordo* și Gratianus după evenimentele neplăcute asociate cu domnia lui Valentinianus, pedepsirea principalului vinovat pentru persecuțiile împotriva senatorilor (Maximinus). Mai important de reținut, împăratul este reprezentat de orator ca *patronus* al corpului senatorial, răsplătindu-l cu *officia* înalte (*humanitatem vestram qui postulatis, clementiam principum qui dederunt*).

Dinamica raporturilor de putere pe care o atestă *panegyrici*, în general, și *orationes symmachienne*, în special, nu este însă dictată doar de interesele curții imperiale, oratorul fiind, în acest context, o simplă portavoce a acestor *desiderata* ideologice. După cum a subliniat Guy Sabbah, ele comportă o „fonction vehiculaire”, având un rol important în definirea discursului oficial, mediind între aspirațiile generale ale împăratului și interesele particulare ale diverselor gupuri de putere, în cazul nostru, ale Senatului. Mai mult, după cum remarcă Sabine MacCormack, panegiricile pot contribui la edificarea sau interpretarea mesajelor oficiale promovate pe monede sau în arta oficială. În acest context, oratorului îi este recunoscută acea „capacité de invention politique”, așadar, el comportă, pentru a prelua un termen în vogă din literatura arheologică de specialitate, „agency” politic activ. Revenind, această dialectică mediată retoric între așteptările curții și cele ale grupurilor sociale din

Imperiu poate fi surprinsă, folosind formula lui Guy Sabbah, sub forma a două ipostaze ale comunicării politice. O „communication descendante”, în care oratorul preia, interpretează și comunică aspirațiile curții imperiale, așa cum am văzut anterior la Symmachus în legătură cu Valentinianus I și moștenitorul său. O „communication ascendante”, în care panegiristul mediază retoric așteptările grupurilor de putere pe care le reprezintă în anumite contexte. Asupra acestui ultim tip de comunicare, ne vom opri în continuare.

Pe parcursul discursurile susținute la curtea imperială, dar și în Senat, Symmachus promovează o agendă senatorială asupra normativității exercițiului puterii. Sfera acestei normativități mediată retoric include în principal raporturile dintre împărat și *amplissimus ordo* și rolul Senatului în guvernarea Imperiului prin intermediul patronajului suveranului. Referitor la primul aspect, în *Or. I, 20*, de exemplu, Symmachus propune un veritabil program de conduită imperială. Pe de o parte, îi recomandă împăratului să fie *severus* în judecarea cazurilor politice, dar, pe de altă parte, îi sugerează să fie *clemens* în relație cu *iniuriae* personale care i se aduc. Mai mult, *ira* împăratului trebuie canalizată asupra adevăraților dușmani ai domniei acestuia, *inimici* care nu i se supun: *Tu in casibus, tuis clemens, severus in publicis turpe existimas principi motus odii habere privati. Merito ergo a nobis amplius amaris, quia pro te minus irasceris. Nescis uti manu regia contra domesticas simultates. Si erubescis tuas iniurias ultum ire, audi, imperator, quod te acuat: nostri inimici sunt qui rebellant.* Având în vedere natura relațiilor de putere în această perioadă, personalizate, *iniuriae* se pot transforma foarte ușor în *crimenes maiestatis*, așa cum s-a întâmplat ulterior, în legătură cu procesele de înaltă trădare intentate unor senatori sub Valentinianus I. Preocuparea lui Symmachus pentru o conduită morală exemplară nu este deloc gratuită. Astfel, în *Or. IV, 10*, salută decizia lui Gratianus de a pedepsi exemplar (*damnatio capitis*) pe principalul organizator al proceselor anti-senatoriale, Maximinus, sub forma unui limbaj retoric moralizator. În interpretarea propusă de Symmachus a evenimentelor, acestea au fost o excepție de la *exempla saeculi mores*, fiind opera unor *improbi* animați de *invidia*. Așadar, singura vină o poartă cei din ierarhia administrativă și nu împăratul: *delicta potestatum fuisse, non temporum.* Idealul cooperării dintre Senat și împărat pe acest plan este exprimat sugestiv de orator ca o convergență de interese (*senatus causa iungeretur tuae*), împăratul aplicând (sic!) *severitas* în cazul particular a unor *offensae nobilitatis*: *[p]ostquam ventum est ad communes querellas adhibuisti severitatem qualem reliqui principes maiestatis tantum negotiis exhibebant. Actum erat, clementissime imperator, de iniuria tua, nisi nobilitas fuisse offensa.*

În ceea ce privește rolul Senatului în guvernarea Imperiului, acesta trebuie să fie un factor politic activ, colaborând cu împăratul, dar și cu principalul corp electiv, armata (*senatus castrensis*). În *Or.* IV, 7, este prezentată funcționarea noului mecanism electiv al Imperiului imaginat de Symmachus, în cadrul căreia senatorii avansează propunerile pentru *officia*, care sunt, ulterior, confirmate de suveran: *eligunt pares, confirmant superiores*. La rândul lor, soldații emulează aceste raporturi cordiale cu senatorii: *[i]dem castris quod curiae placet*. Astfel, noua configurație a vieții publice asigură legitimitatea sistemului, exprimând acel *consensus universorum*: *[q]uis hoc non putet orbis terrarum esse iudicium?* În acest context, corpurile politice relevante indicate de Symmachus sunt împăratul, Senatul și armata.

Numirea tatălui lui Symmachus în consulat de regimul lui Gratianus inaugurează o nouă etapă, de această dată de colaborare, cu puterea imperială, motiv pentru care oratorul poate elogia deschis *restitutio concordiae*. Relația dintre Senat și împărat este, desigur, personalizată, mediată de sentimente de afecțiune față de acesta (*principes nostri*), fiind imaginată aici prin intermediul metaforei corpului: *[a]t nunc idem principes nostri quod procures volunt. Unum corpus est rei publicae adque ideo maxime viget, quia capitis robusta sanita valetudinem membrorum tuetur*.

Relationes. Corespondența administrativă a senatorului din perioada mandatului său de *prefectus Vrbi* ilustrează cel mai bine o „communication ascendante”. Pentru a înțelege mai bine acest tip de comunicare politică trebuie să avem în vedere contextul în care s-a desfășurat. *Relationes* reprezintă versiunea publicată a corespondenței administrative a lui Symmachus cu curtea imperială de la Mediolanum. Nu sunt, așadar, doar un simplu *testimonium* administrativ, ci sunt elaborate, stilizate literar, retoric, în conformitate cu exigențele genului epistolar. După cum remarcă Maggi Creese, ele documentează intenția lui Symmachus de a obține schimbări politice, folosindu-se în acest sens de identitatea sa ca orator. Audiența acestei corespondențe nu este, de asemenea, limitată la ierarhia birocratică (*contra*, J.-P. Callu). După cum ne sugerează petițiile, una din strategiile de persuasiune adoptate de către Symmachus este să convingă ca reprezintă voința unitară a corpului senatorial și a lui *plebs urbana*. Mai mult, cele două corpuri (politice), la rândul lor, trebuie să fie edificate de justetea acțiunilor sale. Așadar, pentru a echilibra raportul asimetric de putere la curtea imperială, prefectul se erijează într-un funcționar imperial activ, care are suportul politic al lui *Vrbs*. Profitând și de *fama* sa oratorică, încearcă să obțină răspunsuri favorabile petițiilor remise. Pentru a-și atinge scopurile, încearcă să medieze dificilele probleme administrative, civile, judiciare prin apelul la diferite strategii retorice care pun în valoare continuitatea culturală și politică dintre prezentul imperial și trecutul republican. Ca agent

privilegiat al manipulării acestui tip de discurs asupra „memoriei”, Symmachus încearcă să obțină *feedback* politic pozitiv prin apelul la *auctoritas* a sa privată, dar și colectivă, a Senatului, în relație cu Valentinianus II. În acest context, apelativele imperiale pe care le-am analizat, comportă și o importantă funcție activă, nu doar protocolară, în cadrul retoric mai larg de persuasiune politică adoptat de prefect.

Epistulae. Corespondența privată a lui Symmachus (365-402) aduce în discuție, pe de altă parte, limitele și posibilitățile genului epistolar de această dată în contextul cultivării relațiilor de *amicitia*. Și aici, Symmachus adoptă mai multe *personae* din postura sa corespondent loial prin *salutationes* (*officium amicitiae*) sau *patronus* care recomandă, prin *commendaticiae*, pe *clientes* săi. Figura imperială, pe care o evocă în schimburile sale epistolare cu *amici* săi sau *palatini* importanți, cu o singură excepție (*Ep.* X, 2), nu mai este implicată direct în comunicarea politică. Aportul *epistulae*-lor symmachiene în acest sens este de a documenta, pe de o parte, discursul politic care mediază interacțiunile formale în cadrul relațiilor de *amicitia* între membrii elitei senatoriale sau imperiale. Pe de altă parte, contextele în care puterea suverană este invocată, sugerează importanța pe care o are stăpânirea adecvată a limbajului oficial în relaționarea cu alți agenți ai împăratului. Din acest punct de vedere, putem afirma că, în acest context, întâlnim o comunicare politică ascendentă indirectă, prin intermediul palatinilor, în care doleanțele lui Symmachus sunt remise și legitimate în numele consensului tradițional, acceptat asupra exercițiului normativ al puterii. Așadar, apelativele imperiale folosite de orator evidențiază sferile specifice de activitate asociate cu exercitarea atribuțiilor împăratului. Pentru a lua un singur exemplu, într-o *epistula* a sa către Ambrosius (*Ep.* III, 33), Symmachus, pentru a-l convinge pe acesta să îl scutească pe protejatul său, *vir optimus* Marcianus, de plata *pretia annonarum* cât timp a fost *proconsul Africae* (393-394), în timpul uzurpării lui Eugenius, invocă în sprijinul legitimității cererii sale *clementia imperialis* ca politică imperială recomandată în astfel de situații – reabilitarea partizanilor unor foști opozanți politici, prin acordarea unor *beneficia*, aici, de natură fiscală.

La finalul demersului nostru interpretativ, vom situa, în contextul ideologic mai larg, apelativele imperiale, văzute ca epifenomene ale comunicării oficiale în cadrul culturii politice ceremoniale din Antichitatea târzie.

Paideia, după cum observa Peter Brown în cartea sa, *Power and Persuasion in Late Antiquity. Toward a Christian Empire*⁸, oferea elitelor Imperiului în secolul IV un idiom politic comun în virtutea căruia raporturile de putere cu curtea imperială puteau fi negociate.

⁸ Peter Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity. Toward a Christian Empire*, University of Wisconsin Press, Madison, 1992, *passim*.

După cum am arătat la rândul nostru în capitolul II, întâlnim, în general, în cadrul succesivelor culturi politice imperiale, o preocupare constantă pentru obținerea consensului diferitelor sectoare relevante ale vieții publice prin intermediul diverselor *media* de comunicare sau ceremonii publice (*adventus*, *panegyrici*). Așadar, Roma oferea, după cum remarcă Clifford Ando, „spații conceptuale”, discursive, prin intermediul cărora categoriile politice, sociale, economice puteau testa validitatea aspirațiilor puterii suverane. Prin urmare, ideologia imperială, fără a încuraja o adaptare mecanică la un anumit ideal actorilor politici individuali sau colectivi implicați, s-a impus printr-un mecanism mult mai subtil, anume, le-a oferit acestora șansa, prin participarea deschisă la edificarea consensului (relații intersubiective), de a „socializa” activ într-un anumit cadru normativ. Aceste interacțiuni definesc, pe de o parte, statutul celor implicați, între ei, dar și pe verticala puterii, iar, pe de altă parte, asigură perpetuarea sistemului politic, prin recunoașterea implicită a legitimității sale. Pentru a prelua conceptul sociologic al lui Pierre Bourdieu, cultura imperială poate fi definită ca un *habitus* care supra-ordonează relațiile de putere între diverși actanți pe orizontala și verticala puterii. Spre deosebire de variantele moderne, „infrastructurale”, totalitare, celui roman îi lipsește sursa unică de autoritate, „scriptura” – Clifford Ando, fiind extrem de descentralizată și flexibilă.

În această interpretare, actorii politici sunt „eliberați” din tirania forțelor supra-istorice care le modelează deciziile, ca în marxism de exemplu, sau de simplul cinism, motivat doar prin prisma intereselor individuale, la fel de reducionista. Înzestrați cu *agency* și, mai ales, cu înțelegerea sau intuirea corectă a raporturilor de putere cu care vin în contact, ei pot contribui activ și creativ la definirea statutului lor pe harta relațiilor politice. Mai reținem aici că funcția discursului ideologic este dublă; pe de o parte, este preocupată de asigurarea legitimității sale, iar, pe de altă parte, comunică formele acceptate de relaționare cu suveranul.

Asupra acestui ultim aspect vom stărui în continuare. După cum arătat până acum, în Antichitatea târzie, putem observa o anumită comunicare politică, deschisă, mediată retoric, care se desfășoară între împărat și Senat în opera lui Symmachus. Interpretarea acestor „communicative actions” necesită însă un fundament teoretic mai complex. Pentru a putea oferi un răspuns în acest sens, am considerat că sunt extrem de utile pentru demersul nostru observațiile pe care Jürgen Habermas le-a făcut asupra comunicării. Teoria pe care acesta a propus-o în acest sens, „theory of communicative actions” urmărește să explice fundamentele care asigură universalitatea comunicării între diverși actori sociali⁹. După cum observă în

⁹ Jürgen Habermas, *The Theory of Communicative Action*, 2 vols., translated by Thomas MacCarthy. Beacon Press, Boston, 1984-1987.

legătura cu intențiile acestora: ”[i]n communicative action, participants are not primarily oriented toward their own individual successes, they pursue their individual goals on conditioning that they can harmonize their plan of actions on the basis of common situation, definitions”¹⁰. Așadar, pentru succesul unei acțiuni de comunicare (politică) esențial este ca participanții să nu uzurpe cadrul normativ comun pe care îl împărtășesc (Verständigung) – e.g., *paideia*, la Peter Brown. După cum am văzut, pe baza mărturiilor oferite de opera lui Symmachus, acesta subliniază, ori de câte ori este nevoie, legitimitatea afirmațiilor sale prin apelul la tradiția politică imperială comună pe care o împărtășește cu audiența sa. Mai mult, aceasta este principala sa strategiei retorice, în virtutea căreia își legitimează aspirațiile. Plecând, așadar, de la acest fundament comun, se poate atinge înțelegerea și, ulterior, unitatea (Einigung) sau acordul (einverständnis) între participanți. Care este însă acea „pre-theoretical knowledge of competent speaker” care permite derularea unui dialog cu succes? La Symmachus, este, în primul rând, vocabularul politic tradițional, inspirat din discursul oficial al puterii conturat în perioada imperială și rolul activ al Senatului – pe care îl reprezintă, în guvernarea Imperiului prin prisma importanței sale în perioada republicană sau imperială timpurie. După cum am subliniat în capitolul II, particularitatea cea mai importantă a discursului puterii în lumea romană este ambiția acestuia de a-și întemeia legitimitatea prin participarea activă a principalelor corpuri politice la realizarea consensului. Prin urmare, decizia lui Symmachus de a dialoga cu autoritatea imperială se bazează pe o tradiție venerabilă, acceptată și niciodată contestată deschis, de definire a limitelor exercițiului puterii prin aspirațiile pe care ea însăși le proclamă. În cazul autorului nostru, am urmărit acest dialog prin intermediul apelativelor imperiale, care delimitează sferele specifice de competență ale împăratului. Putem, așadar, afirma, că, între Symmachus și suveran, comunicarea politică stabilită avea la bază presupuziții comune, împărtășite, acceptate. După cum subliniază filosoful german, este un acord motivat rațional (Zustimmung).

Meritul teorii avansate de Jürgen Habermas este că depășește mobilul limitat al intereselor private ale participanților angajați într-o acțiune de comunicare, analizate în alte teorii ale comunicării, și atrage atenția asupra contextului care reglementează asemenea interacțiuni („formal pragmatics”). În cazul comunicării politice în Antichitatea târzie, extrem de formală, ceremonială, această observație este cu atât mai importantă, evidențiind rolul esențial pe care tradiția politică a avut-o în definirea raporturilor de putere. Apelativele imperiale nu sunt, așadar, doar simple formule protocolare, ele punctează, orientează și

¹⁰ Idem, *What is Universal Pragmatics?*, în Maeve Cook (edited by), *Jürgen Habermas. On the Pragmatics of Communication*, MIT University Press, Cambridge MA, 1998, p. 48.

definesc, uneori imperativ (vezi *Relationes*), sfera acțiunilor puterii suverane în interesul unui actor politic, individual sau colectiv, în numele unei *consuetudo* comune, împărtășite.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

I. Instrumente de lucru

- ✓ *A New Latin Dictionary*, founded on the translation of Freund's Latin-German Lexicon, edited by E.A. Andrews, LL.D., revised, enlarged, and in great part rewritten by Charlston T. Lewis and Charles Short, Harper & Brothers Publishers, Clarendon Press, Oxford, 1891.
- ✓ *A New Topographical Dictionary of Anciet Rome*, by L. Richardson jr., The John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1992.
- ✓ *Dictionaire étimologique de la langue latine. Histoire de mots*, par Alfred Ernout et Alfred Meillet, tirage de la 4e édition augmentée d'additions et de corrections par Jacques André, Klincksieck, Paris, 2001.
- ✓ *Dizionario epigrafico di Antichità romane*, di Ettore de Ruggiero, „L'Erma” di Bretschneider, Roma, 1962.
- ✓ *Enciclopedia Civilizației Romane*, coordonator științific Dumitru Tudor, Editura științifică și enciclopedică, București, 1982.
- ✓ *Oxford Latin Dictionary*, edited by P.G.W. Glare, Oxford at the Clarendon Press, Oxford, 1968.
- ✓ *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft: Neue Bearbeitung* Unter Mitwirkung Zahlreicher Fachgenossen Herausgegeben von Goerg Wissowa und Wilhelm Kroll, Dreizehnter Hallband, *Fornax-Glykon*, Stuttgart, J.B. Metzlersche Buchhandlung, 1910.
- ✓ *The Prosopography of the Later Roman Empire, A.D. 260-395, I*, edited by A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Moris, Cambridge University Press, Cambridge, ⁷2006.
- ✓ *The Prosopography of the Later Roman Empire, A.D.395-527, II*, edited by J.R. Martindale, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1980.
- ✓ *Thesaurus Linguae Latinae*, editus auctoritate et consilio academiarum quinque germanicarum Berolinensis Gotttingensis Lipsiensis Monacensis Vindobonensis, volumen VI, pars prior, F, MDCCCXII-MDCCCXXVI Lipsiae in Aedibus B.G. Teubneri.

<https://www.thesaurus.badw.de/en/tll-digital/tll-open-access.html>

- ✓ Colecții izvoare greco-latine online consultate: <https://latin.packhum.org/browse>; <https://digiliblt.uniupo.it/testi.php>; <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collections>.

II. Izvoare

a. literare¹¹

- ✓ Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, studiu introductiv, traducere, note și indice de David Popescu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.
- ✓ Idem, *Rerum Gestarum Libri Qui Supersunt*, I-III, introduction and english translation by John C. Rolfe, Loeb Classical Library (Nos. 300; 331; 335), Cambridge University Press, Cambridge, 1935-1940.
- ✓ Ambrosii Theodosii Macrobiani, *Saturnalia*, apparatus critico instruxit, In Somnium Scipionis Commentarios, selecta varietate lectionis ornavit, Iacobus Willis, editio correctior editionis secundae (MCMLXX), cum addendis et corrigendis, Stutgardie et Lipsiae in Aedibus B.G. Teubneri MCMXCIV.
- ✓ Ausonius, with an english translation by Hugh G. Evelyn White, II, G.P. Putnam's Sons, London, 1921.
- ✓ Caesar, *Alexandrian, African and Spanish War*, with an english translation by A.G. Way, Loeb Classical Library No. 402, William Heinemann LTD, London / Harvard University Press, Cambridge MA, 1955.
- ✓ Caesar, *The Gallic War*, with an english translation by H.J. Edwards, Loeb Classical Library, no. 72, Harvard University Press, Cambridge MA / William Heinemann LTD, London, 1958.
- ✓ Cicero, *Opera omnia*, 29 vols., Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge MA.
- ✓ Cicero, *Orations*, vol I-IV, edited by A.C. Clark (Oxford Classical Texts), Clarendon Press, Oxford, 1963.
- ✓ *Code Théodosien Livre XVI, Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*, I, text latin Theodor Mommsen, traduction Jean Rougé, introduction et notes Roland Delmaire avec la collaboration de François Richard, Les

¹¹ Am inclus aici doar edițiile autorilor antici cei mai importanți, în special din colecția Loeb, pe care le-am consultat cel mai frecvent în inventarierea apelativelor imperiale și a contextului în care au fost inserate în special, și la care am revenit de mai multe ori. De foarte mare ajutor în lucrarea mea au fost, de asemenea, colecțiilor online de izvoare greco-romane care, prin funcțiile de căutare rapidă, mi-au facilitat accesul la toate ocurențele termenului introdus, fiind, așadar, foarte importante pentru realizarea unei baze statistice pe perioade. Le-am menționat anterior, în categoria *Instrumente de lucru*.

Éditions du Cerf, Paris, 2005; II, *Code Théodosien Livre I-XV, Code Justinien, Constitutiones Sirmondiennes*, text latin Th. Mommsen, P. Meyer, P. Krueger, traduction Jean Rougé, Roland Delmaire, introduction et notes Roland Delmaire avec la collaboration de Olivier Huck, François Richard et Laurent Guichard, Les Éditions du Cerf, Paris, 2009.

- ✓ *Commento storico al libro II dell'Epistolario di Q. Aurelio Simmaco*: introduzione, commento, testo, traduzione, appendice sul libro II di Giovanni A. Cecconi, Giardini, Pisa, 2002.
- ✓ *Commento storico al libro III dell'Epistolario di Q. Aurelio Simmaco*: introduzione, commentostorico, testo, traduzione, indici di Andrea Pelizzari, Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, Pisa, 1998.
- ✓ *Commento storico al libro IV dell'Epistolario di Q. Aurelio Simmaco*: introduzione, commento storico, testo, traduzione, indici di Arnaldo Marcone, Giardini, Pisa, 1987.
- ✓ *Commento storico al Libro IX dell'Epistolario di Q. Aurelio Simmaco*: introduzione, commento storico, testo, traduzione, indici di Sergio Roda, Giardini, Pisa, 1981.
- ✓ *Commento storico al libro V dell'Epistolario di Q. Aurelio Simmaco*: introduzione, commento storico, testo, traduzione, indici di Paola Rivolta Tibergera, Giardini, Pisa, 2002.
- ✓ *Commento storico al libro VI dell'Epistolario di Q. Aurelio Simmaco*: introduzione, commento storico, testo, traduzione, indici di Arnaldo Marcone, Giardini, Pisa, 1983.
- ✓ Dio Cassius, *Roman History*, VI, books 51-55, with an english translation by Earnest Cary, Loeb Classical Library No. 83, William Heinemann LTD, London / Harvard University Press, Cambridge MA, 1955.
- ✓ Dio Cassius, *Roman History*, VII, books 56-60, with an english translation by Earnest Cary, Loeb Classical Library No. 175, William Heinemann LTD, London / Harvard University Press, Cambridge MA, 1955.
- ✓ Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin cel Mare*, studiu introductiv de Emilian Popescu, traducere și note de Radu Alexandrescu, Editura Institutului Biblic și de Misiune Creștină al Bisericii Ortodoxe, București, 1991.
- ✓ Festus, *Breviarum rerum gestorum populi romani. Scurtă istorie a poporului roman*, editio bilinguis, traducere de Marius Alexianu și Roxana Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii de Nelu Zugravu, Editura "Alexandru Ioan Cuza" din Iași, Iași, 2003.

- ✓ Flavius Eutropius, *Breviarum ab Urbe condita. Breviar de la întemeierea Romei*, ediție critică bilingvă, text paralel latin-român, studiu introductiv, note explicative și comentarii de Gheorghe I. Șerban, Editura Istros, Brăila, 1997.
Harvard University Press, Cambridge MA, 2013.
- ✓ *Histoire Auguste. Les empereurs romaines du IIe et IIIe siècles*, édition bilingue latin-français, traduction du latin par André Chastagnol, Éditions Robert Laffont, Paris, 1994.
- ✓ Idem, *La théologie politique de l'empire chrétien. Louanges de Constantin*, introduction par Pierre Maraval, Les éditions du Cerf, Paris, 2001.
- ✓ *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*, introduction, translation and historical commentary with the Latin text of R.A.B. Mynors, C.E.V. Nixon and Barbara Saylor Rodgers, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1994.
- ✓ Livy, *History of Rome*, 13 vols., Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge MA.
- ✓ *Panegyrici Latini*, Domenico Lassandro e Giuseppe Micunco (a cura di), Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 2000.
- ✓ Pliny, *Letters*, books 1-7, I, with an english translation by William Melmoth, revised by W.M.L. Hutchinson, Loeb Classical Library No. 55, William Heinemann LTD, London / Harvard University Press, Cambridge MA, 1931.
- ✓ Pliny, *Letters*, books 8-10, II, with an english translation by William Melmoth, revised by W.M.L. Hutchinson, Loeb Classical Library No. 59, William Heinemann London / G.P. Putnam's Sons, New York, 1927.
- ✓ *Prefect and the Emperor: the Relationes of Symmachus, A.D. 384*, with an english translation by R.H. Barrow, Clarendon Press, Oxford, 1973.
- ✓ Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus / Epitomă despre Împărați*, traducere și considerații lingvistice de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, note și comentarii, indici de Nelu Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași, 2012.
- ✓ *Remains of Old Latin I-IV*, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1928-1940.
- ✓ *Res Gestae divi Augusti. Faptele divinului Augustus. Πραξεις Σεβαστου θεου*, editio trilinguis, traducere și glosar latin-grec de Marius Tiberiu Alexianu și Roxana Curcă,

ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași, 2004.

- ✓ Sallust, *The War with Catiline. The War with Jugurtha*, with an english translation by John Carew Rolfe, revised by John T. Ramsay, Loeb Classical Library No. 116, Harvard University Press, Cambridge MA, 2013.
- ✓ Seneca, *Moral Essays*, with an english translation by John W. Basore in three volumes, I, William Heinemann, London / G.P. Putnam`s Sons, New York, 1928.
- ✓ Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus / Carte despre Împărați*, editio bilingvis, traducere de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași, 2006.
- ✓ Suetonius, *Lives of the Caesars*, I, with an english translation by J.C. Rolfe, Loeb Classical Library No. 31, Harvard University Press, Cambridge MA / William Heinemann LTD, London, 1979.
- ✓ Suetonius, *Lives of the Caesars*, II, with an english translation by J. C. Rolfe, Harvard University Press, Cambridge MA / William Heinemann LTD, London, 1959.
- ✓ Symmaque, *Correspondance. Livres I et II*, I, texte établi, traduit et commenté par Jean-Pierre Callu, Les Belles Lettres, Paris, 2003.
- ✓ Symmaque, *Correspondance. Livres III-V*, II, texte établi, traduit et commenté par Jean-Pierre Callu, Les Belles Lettres, Paris, 2003.
- ✓ Symmaque, *Correspondance. Livres VI-VIII*, III, texte établi, traduit et commenté par Jean-Pierre Callu, Les Belles Lettres, Paris, 2003.
- ✓ Symmaque, *Correspondance. Livres IX-X*, IV, texte établi, traduit et commenté par Jean-Pierre Callu, Les Belles Lettres, Paris, 2002.
- ✓ Symmaque, *Discours – Rapports*, texte établi, traduit et commenté par Jean-Pierre Callu, Les Belles Lettres, Paris, 2009.
- ✓ Tacitus, *The Histories*, books IV-V, with an english translation by Clifford H. Moore; *The Annals*, books I-III, with an english translation by John Jackson, Loeb Classical Library No. 249, William Heinemann LTD, London / G.P. Putnam`s Sons, New York, 1931.
- ✓ *Theodosiani, Libri XVI, cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges Novellae ad Theodosianum Pertinentes*, ediderunt Th. Mommsen, et Paulus M. Meyer, Weidmann, Berlin, 1885.

- ✓ Vegetius, *Epitoma Rei Militaris*, edited by M.D. Reeve, Oxford University Press, Oxford, 2004.

b. Numismatice

- ✓ *Coinage of the Roman Republican Online*
<http://numismatics.org/crro/>
- ✓ *Roman Imperial Coinage*, Spink & Sponk, London:
- ✓ I. Mattingly, Harold, Carson, R.A.G. (edited by), *From 31 BC to AD 69*, 2nd edition, 1984.
- ✓ II. Mattingly, Harold, Sydenham, A. Edward (edited by), *Vespasian to Hadrian*, 1926.
- ✓ III. iidem, *Antoninus Pius to Commodus*, 1930.
- ✓ IV.1. iidem, *Pertinax to Geta*, 1936.
- ✓ IV.2. Mattingly, Harold, Sutherland, C.H.V., Sydenham, A. Edward (edited by), *Macrinus to Puppianus*, 1938.
- ✓ IV.3. iidem, *Gordian III-Uranianus Antoninus*, 1949.
- ✓ V.1. Mattingly, Harold, Sydenham, A. Edward (edited by), *Valerian I to Florian (A.D. 253-275)*, 2nd edition, 1968.
- ✓ V.2. iidem, *Marcus Aurelius Probus – Maximian (A.D. 276-310)*, 2nd edition, 1968.
- ✓ VI. Sutherland, C.H.V., Carson, R.A.G. (edited by), *From Diocletian's Reforms to the Death of Maximian (A.D. 294-313)*, 1968.
- ✓ VII. iidem, *Constantine and Licinius, A.D. 313-337*, 1966.
- ✓ VIII. iidem, *The family of Constantine I, A.D. 337-364*, 1981.
- ✓ IX. Mattingly, Harold, Sutherland, C.H.V., Carson, R.A.G. (edited by), *Valentinian I – Theodosius I (A.D. 364-395)*, 1951.

c. Epigrafice

- ✓ Electronic Archive of Greek and Latin Epigraphy. International Federation of Epigraphic Database under the patronage of Association Internationale d'Epigraphie Grecque et Latine, Roma – http://www.edr-edr.it/Italiano/index_it.php.
- ✓ Epigraphische Datenbank Heidelberg. Forschungsstelle der Heidelberger Akademie der Wissenschaften – <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/inschrift/suche>
- ✓ Epigraphik Datenbank Clauss-Slabby – <http://www.manfredclaus.de/>
- ✓ Last Statues of Antiquity, University of Oxford – <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/database/browse.ph>

III. Lucrări speciale

- ✓ Ahl, F., *The Art of Safe Criticism in Greece and Rome*, în *AJP*, 105, 1984, p. 174-208.
- ✓ Alba Musca, Dora, *Le Denominazioni del principe nei documenti epigrafici romani: contributo alla storia politico-sociale*, I, Adriatica, Bari, 1979.
- ✓ Alföldi, Andreas, *Main Aspects of Political Propaganda on the Coinage of Roman Republic*, în R.A.G. Carson (edited by), *Essays in Roman Coinage presented to Harold Mattingly*, Oxford University Press, Oxford, 1956, p. 63-95.
- ✓ Allison, J.E., and Cloud, J.D., *The Lex Iulia Maiestatis*, în *Latomus*, 21/4, 1962, p. 711-731.
- ✓ Alto Bauer, Franz, *Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike: Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinopol und Ephesos*, von Zabern, Mainz, 1996.
- ✓ Ando, Clifford, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, University of California Press, Los Angeles, 2000.
- ✓ Idem, *Imperial Rome, AD 193 to 284: The Critical Century*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2012.
- ✓ Idem, *The Ambitions of Territoriality and Infrastructural Power in Ancient Rome*, în Clifford Ando and Seth Richardson (edited by), *Ancient States and Infrastructural Power. Europe, Asia, and America*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2017, p. 115-148.
- ✓ Ando, Clifford, and Richardson, Seth, (edited by), *Infrastructural Power and Ancient States: Europa, Asia, and America*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2017.
- ✓ Idem, *The Space and Time of Politics in Civil War*, în Cristina Rosillo-López (edited by), *Communicating Public Opinion in the Roman Republic*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2019, p. 175-188.
- ✓ Arena, Valentina, *Libertas and the Practice of Politics in the Late Republic*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2012.
- ✓ Eadem, *The Orator and His Audience: The Rhetorical Perspective in the Art of Deliberation*, în Henriette van der Bloom and Catherine Steel (edited by), *Community and Communication. Oratory and Politics in Republican Rome*, Oxford University Press, Oxford, 2013, p. 195-210.

- ✓ *Arethusa*, 46/2: *Pliny the Younger in Late Antiquity* – număr tematic.
- ✓ Arnaldi, A., *Aeternitas e perpetuitas nella monetazione di età tetrarchica*, în *RIN*, 79, 1977, p. 109-133.
- ✓ Idem, *Il motivo dell'aeternitas Augusti nella monetazione di Massenzio*, în *NAC*, 6, 1977, p. 271-280.
- ✓ Arnheim, M.T., *Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, Oxford University Press, New York, 1972.
- ✓ Assenmaker, Pierre, CAESAR DIVI F et IMP CAESAR. *De la difficulté de dater des émissions monétaires*, în Ghislaine Moucharte et. al. (éds.), *Liber Amicorum Tony Hackens*, Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 2007, p. 159-177.
- ✓ Avery, Harry C., *Marius Felix*, în *Hermes*, 95/3, 1967, p. 324-330.
- ✓ Babelon, E., *Les monnaies de Septime Sévère, de Caracalla et de Geta relatives à l'Afrique*, în *RIN*, 16, 1903, p. 157-154.
- ✓ Babić, Marek, *Reconstructions of Three Bridges in the 4th century Rome. Historical Perspective*, în *SAA*, XX, 2014, p. 251-255.
- ✓ Badian, Ernst, *Sulla. The Deadly Reformer*, Sydney University Press, Sydney, 1970.
- ✓ Bagnall Roger, et al. (edited by), *Consuls of the Later Roman Empire*, Scholars Press, Atlanta, 1987.
- ✓ Balbuza, Katarzyna, *Aeternitas – An Element of Emperor Trajan`s Self-Representation (An Outline of the Problem)*, în *Res Historica, Terra, mare et homines. Studies in Memory of Professor Tadeusz Łoposzko, II*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 2010, p. 27-31.
- ✓ Eadem, *Aeternus Augustus in der titulatur der Römischen Kaiser im Späten 3. Und im 4. Jh.*, în *StEurGn*, 16, 2017, p. 103-126.
- ✓ Eadem, *La conception d'Aeternitas dans le monnayage de consécration romaine de l'époque du Principat*, în *Palamedes*, 6, 2011, p. 93-108.
- ✓ Sogno, Cristiana, *Q. Aurelius Symmachus. A Political Biography*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 2006.
- ✓ Eadem, *The Letter Collection of Q. Aurelius Symmachus*, în Cristiana Sogno, Bradley K. Storin and Edward J. Watts (edited by), *Late Antique Letter Collection. A Critical Introduction and Reference Guide*, University of California Press, Oakland, 2017, p. 175-189.
- ✓ Starr, Raymond J., *Augustus as Pater Patriae and Patronage Decrees*, în *ZPE*, 172, 2010, p. 296-298.

- ✓ Steel, Catherine, *Pompeius, Helvius Mancius and the Politics of Public Debate*, în Henriette van der Bloom and Catherine Steel (edited by), *Community and Communication. Oratory and Politics in Republican Rome*, Oxford University Press, Oxford, 2013, p. 151-162.
- ✓ Stevenson, T.R., *Acceptance of the Title Pater Patriae in 2 BC*, în *Antichthon*, 43, 2009, p. 97-108.
- ✓ Idem, *Personification on the Coinage of Vespasian (AD 69-79)*, în *AClass*, 53, 2010, p. 181-205.
- ✓ Stevenson, Tom Stewart, Douglas J., *Sallust and Fortuna*, în *History and Theory*, 7/3, 1963, p. 298-317.
- ✓ Stobart, J.C., *The Senate under Augustus*, în *CQ*, 2/4, 1908, p. 296-303.
- ✓ Storch, R.H., *The XII Panegyrici Latini and the Perfect Prince*, în *AC*, 15, 1972, p. 71-76.
- ✓ Strack, P.L., *Zur tribunicia potestas des Augustus*, în *Klio*, 32, 1939, p. 358-381.
- ✓ Bauman, R.A., *Tribunician Sacrosanctity in 44, 36, and 35 B.C.*, în *RM*, 124/2, 1981, p. 166-183.
- ✓ Straub, Johannes A., *Vom Herrscherideal in der Spätantike*, Kohlhammer Stuttgart, 1939.
- ✓ Suski, Robert, *The Titles DACICUS MAXIMUS and CARPICUS MAXIMUS in the Imperial Propaganda of the Third and First Half of the Fourth Century*, în *EOS*, 100, 2013, p. 139-159.
- ✓ Sutherland, C.H.V., *Two Virtues of Tiberius: a Numismatic Contribution to the History of his Reign*, în *JRS*, 28/2, p. 129-140.
- ✓ Syme, Ronald, *The Roman Revolution*, Oxford University Press, Oxford, 1939.
- ✓ Idem, *Imperator Caesar: A Study in Nomenclature*, în *Historia*, 7/2, 1958, p. 172-188.
- ✓ Tan, James, *Publius Clodius and the Boundaries of contio*, în Henriette van der Bloom and Catherine Steel (edited by), *Community and Communication. Oratory and Politics in Republican Rome*, Oxford University Press, Oxford, 2013, p. 117-132.
- ✓ Tantillo, Ignazio, *Panegirici e altri „elogi” nelle città tardoantiche*, în Gianpaolo Urso (a cura di), *Dicere Laudes: Elogio, comunicazione, creazio del consenso. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 23-25 settembre, 2010*, Edizioni EDTs, Pisa, 2011, p. 337-358.

- ✓ Tatum, W. Jeffrey, *Campaign Rhetoric*, în Henriette van der Bloom and Catherine Steel (edited by), *Community and Communication. Oratory and Politics in Republican Rome*, Oxford University Press, Oxford, 2013, p. 133-150.
- ✓ Thom, Sjarlene, *What's in a Name? Tacitus on Augustus*, în *AClass*, LI, 2008, p. 141-161.
- ✓ Thomas, Yan, *L'institution de la majesté*, în *RS*, N. S., IV/3-4, 1991, p. 331-386.
- ✓ Tiffou, Etienne, *Salluste et la Fortune*, în *Pheonix*, 31/4, 1977, p. 349-360.
- ✓ Todisco, Elisabetta, *Il nome Augustus e la fondazione ideologica del Principato*, în Paulo Desideri, Mauro Moggi, Mario Pani (a cura di), Alessandra Lazzeretti (con la collaborazioni di), *Antidoron. Studi in onore di Barbara Scardigli Forster*, Edizioni ETS, Pisa, p. 441-462.
- ✓ Traute, Adam, *Clementia Principis*, E. Klett, Stuttgart, 1970.
- ✓ Treu, Max, *Zur clementia Caesaris*, în *MH*, 5/4, 1948, p. 197-217.
- ✓ Tyler, Lily Ross, *Livy and the Name Augustus*, în *CR*, 32, 7/8, 1918, p. 158-161.
- ✓ Vahl, Jessica, *Imperial Representations of Clementia: From Augustus to Marcus Aurelius*, MA Thesis, McMaster University, Ontario, Canada, 2007.
- ✓ Van Dam, Raymond, *The Revolution of Constantine*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- ✓ Vera, Domenico, *Sulle edizioni antiche delle Relationes di Simmaco*, în *Latomus*, 36/4, 1977, p. 1003-1036.
- ✓ Idem, *Strutture agrarie e strutture patrimoniali nella tarda antichità: l'aristocrazia romana fra agricoltura e commercio*, în *Opus*, 2, 1983, p. 489-533.
- ✓ Versnel, H.S., *Triumphus. An inquiry into the Origin, Development and Meaning of the Roman Triumph*, Brill, Leiden, 1970.
- ✓ Veyne, Paul, *Bread and Circus. Historical Sociology and Political Pluralism*, translated by Brian Pearce, with an Introduction by Oswyn Murray, Penguin Books, New York, 1992.
- ✓ Idem, *Humanitas: Romans and Un-Romans*, în Andrea Giardina (edited by), *The Romans*, translated by Lydia G. Cochrane, Chicago University Press, Chicago, 1993, p. 342-370.
- ✓ Vogt, Joseph, *Vorläufer des Optimus Princeps*, în *Historia*, 68/1, 1933, p. 84-92.
- ✓ Wagenwoord, Hendrik, *Roman Dynamism: Studies in Ancient Roman thought, language, and costum*, Blackwell, Oxford, 1947.
- ✓ Idem, *Gravitas et Maiestas*, în *Mnemosyne*, 5/4, 1952, p. 287-306.

- ✓ Idem, *Felicitas Imperatoria*, în *Mnemosyne*, 4/7, 1954, p. 300-322.
- ✓ Idem, *Pietas. Selected Studies in Roman Religion*, Brill, Leiden, 1980.
- ✓ Wallace-Hadrill, Andrew, *The Emperor and his Virtues*, în *Historia*, 30/3, 1981, p. 298-323.
- ✓ Idem, *Civilis princeps: Between Citizen and King*, în *JRS*, 72, 1982, p. 32-48.
- ✓ Idem, *Rome's Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.